

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

**УДК 8
ББК 81**

**ВИЖАГИҲОИ ПОЙДОРМОНИИ
АНОСИРИ ЛУҒАВИИ “БАДОЕЪ-УЛ-
ВАҚОЕЪ” ДАР ҒЀИШҲОИ МУОСИРИ
ТОҶИКӢ**

*Ҳасанзода Абдучамол, д.и. филол.,
профессор, мудири кафедраи забони
тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи
Б. Гафуров” (Тоҷикистон, Хучанд)*

**СОХРАНЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ
ЛЕКСИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ
“БАДОЕ` АЛЬ-ВАҚОЕ`” В
СОВРЕМЕННЫХ ТАДЖИКСКИХ
ГОВОРАХ**

*Ҳасанзода Абдуджамол, д-р. филол. н.,
профессор, заведующий кафедрой
таджикского языка ГОУ “ХГУ им.
акад. Б. Гафурова” (Таджикистан,
Худжанд)*

**PRESERVATION OF THE
PECULIARITIES OF LEXICAL
ELEMENTS OF “BADOE-AL-VAHOYE”
IN CONTEMPORARY LEXICAL
VERNACULARS**

*Hasanzoda Abdujamol, Dr. of Philology,
Professor, head of the department of the Tajik
language under Khujand State University
named after academician B. Gafurov
(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: abdujamol58@mail.ru*

Калидвожаҳо: осори ниёгон, вожа, аносири лугавӣ, пойдормонӣ, ғӯишҳои тоҷикӣ (чанубӣ, чанубӣ-шарқӣ, шимолӣ), таҳаввулоту шаклу маъно, мувозӣ, гунаҳо, маънои куҳан, калимаҳои аслии тоҷикӣ ва иқтибосии арабӣ.

Дар мақола масъалаи робитаи забони яке аз осори гаронбаҳои садаи XVI- «Бадоеъ-ул-вақоъ» бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ таҳқиқ шудааст. Муаллиф дар заминаи маводи гаронбаҳои аз асари мазкур гирдовардааш нишон додааст, ки дастае аз унсурҳои лугавии он агарчи аз доираи забони меъёр хориҷ шудаанд, вале дар лафзи мардуми минтақаҳои мухталифи тоҷикинишини ҷумҳурӣ ва кишварҳои хориҷӣ то ҳол ба шакли ба асл наздик ё гунаи таҳаввулфта маҳфуз мондаанд. Дар чараёни баррасии мавзӯ муайян карда шудааст, ки на танҳо маънои мушаххаси калимаву таркибҳои алоҳида, балки бархе аз маони вожаҳои собиқ сермаъно низ дар айни ҳол дар ғӯишҳои ҳозираи тоҷикӣ пойдор мондаанд.

Ключевые слова: “Бадое` аль-вақоъ” Зайниддина Восифи, наследие предков, таджикские говоры (южные, юго-восточные, северные), эволюция формы и семантики, древнее значение, исконно таджикские слова, арабские заимствованные слова

Исследуется связь языка одного из выдающихся произведений XVI века, прекрасного образца средневековой мемуарной литературы, с современными таджикскими говорами. На основе богатого фактологического материала из произведения Зайниддина Восифи убедительно доказывается, что, хотя часть лексических элементов XVI века вышла из рамок нормированного языка, однако в таджикских говорах разных регионов и в таджикоязычных анклавах зарубежных стран они сохранились в формах, близких к ис-

конным, или в измененных вариантах. В ходе анализа установлено, что в современных таджикских говорах сохранились не только конкретные значения отдельных лексических единиц и сложносоставных слов, но и некоторые значения слов, бывших в свое время полисемантическими.

Key-words: “Badoe-al-vahoye” by Zainiddin Vosifi, legacy of ancestors, Tajik vernaculars (southern, south-eastern, northern), evolution of form and semantics, ancient meaning, primordial Tajik words, Arabic borrowings

The author explores the connection of the language of the beautiful paragon referring to the memoir literature of Middle Ages being one of the outstanding works of the XVI-th century with contemporary Tajik vernaculars. Designing on the premise of rich factological material from the work by Zainiddin Vosifi, the author convincingly proves that though a part of lexical elements of the century overstepped the limited norms, however, they preserved in Tajik vernaculars of different regions and Tajik-speaking enclaves of foreign countries in the forms close to primordial ones or in altered variants. In the course of the analysis it has been established that in contemporary Tajik vernaculars there preserved not only concrete meanings of lexical and compound words, but some meanings of words being polysemantic in their time either.

Маълум аст, ки адиб дар чараёни баёни андешаҳои хеш вобаста ба вижагии ҳодисаву воқеаи тасвиркардааш метавонад аз санаду далелҳои мушаххас истифода намояд, ё ба хотири дар заминаи таҳайюли баланди эҷодӣ инъикос гардидани ин гуна ҳаводис воситаҳои мухталифи хушобуранги баёнро ба қор барад. Ин аст, ки дар осори адибони гузаштаву имрӯзаи тоҷик аз байни қулли сарвати луғавии забон ва қолабҳои баён ҳамонҳое мавриди истифода қарор мегиранд, ки матлаби муаллифи асарро мушаххасу нишонрас ифода менамоянд. Чунин вижагии қорбурди аносири луғавӣ ва тарзҳои баёни андешаро метавон дар мисоли осоре, чун “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ба таври возеҳ мушоҳида кард.

“Бадоеъ-ул-вақоеъ” асарест, ки муаллиф зимни мулоҳизаронӣ ду услуби баёнро пеша кардааст: ҳангоми таърифу тавсифи ҳокимон, тарзи зисти онҳо, чаласаҳои барпокардашон нависанда бештар аз аносири луғавии душвори арабӣ истифода карда, силсилаи ташбеҳу истиораҳои печдарпечи мураккабро ба қор мебарад, вале вақте ки ба тасвири ҳақиқати зиндагии мардуми одӣ мепардозад, ё ҳикоятҳоро дар бораи ҳаёту ғайолияти аҳли адаби гузашта, мисли Ибни Сино, Анӯшервон, Улӯғбек, Маҳмуди Ғазнавӣ меорад, тарзи баёнаш содаву раван ва басо оммафаҳм мешавад, ҳатто “ба забони гуфтугӯйӣ монанд мегардад” [21, с. 178; ниг. инч. с. 191].

Дар натиҷаи ҳисоби омории забони асари номбурдаи Восифӣ ошқор карда шудааст, ки дар он услуби душвори баён ҳамагӣ 12, 7 дар садро ташкил дода, боқӣ 87, 3 дар садаш бо тарзи содаву равони ифодаи андеша ба қалам омадааст [19, с. 22].

Як ҳиссаи таркиби луғавии асарро аносири луғавие дар бар мегиранд, ки хусусияти ғуишӣ дошта, онҳо имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ истифода намешаванд ё маҳдудистеъмоланд, вале дар лафзи мардуми манотиқи мухталифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ё мавзёҳои тоҷикнишини кишварҳои дигар ҳамчун вожаҳои серистеъмол маҳфуз мондаанд.

Дар робита ба мавзӯи баҳс бояд таъкид намуд, ки ошқорнамоии қаламрави дақиқи пайдормонии унсурҳои луғавии дар осори ниёгон, ба хусус “Бадоеъ-ул-вақоеъ” мавҷуда дар ғуишҳои муосири тоҷикӣ бо сабаби ба таври қомил омӯхта

нашудани вижагиҳои лексикаи кулли маҳаллоти тоҷикнишин ва то ҳол таълиф нагардидани луғатномаҳои комили ғӯишҳои тоҷикӣ аз имкон берун аст. Аз ин рӯ, мо дар ин мақола аносири луғавии асари фавқуззикрро бо ғӯишҳои шимолӣ, чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ қиёс хоҳем кард, вале бояд ба назар гирифт, ки ин гуна калимаву таркибу ибораҳо дар ғӯишҳои дигар, амсоли марказӣ ё лафзи тоҷикони бурунмарзӣ низ шояд гардиши фаъол дошта бошанд.

Таҳлили хусусиятҳои корбурди ин гуна калимаву таркибу ибороти “Бадоеъ-ул-вақоъ” ва қиёсу муқобалаи онҳо бо осори дигари қабл аз Восифӣ ё пас аз ӯ таълифгардида нишон медиҳад, ки иддае аз онҳо хоси забони асари мазкур аст. Ба ҳайси намуна ин ҷо метавон таркиби *шаклу шамоил*ро зикр кард, ки маънои “афту башара, сурату симо; хислатҳои зоҳирӣ ва маънавӣ”-ро дорад. Восифӣ дар чанд маврид таркиби мазкурро ба кор бурдааст: Бинобар он ки Мир илми қиёфатро хуб медонист ва дар саҳифаи *шаклу шамоил* ва авроку атвор ва хасоили ҷаноби Мир Домод далоили балодат ва аломоти ҳамоқат мутолаа карда буд [с.274].

Хурӣ ту ё фаришта, з-он рӯ, ки дар латофат

Ҳадди башар набошад ин *шаклу шамоил* [с.12].

Аз рӯи маводи дар ихтиёрамон мавҷуда метавон ба чунин бардошт расид, ки таркиби мазкурро қабл аз муаллифи “Бадоеъ-ул-вақоъ” шоири асри XV Ҳоҷа Исматӣ Бухорӣ ва пас аз Восифӣ адиби садаи XVII Нозими Ҷиравӣ истифода намудаанд [9, ҷ.2, с. 562], вале то Восифӣ дар ифодаи маъноҳои: 1.хислатҳои нек; 2.қиёфа, намуди берунӣ аҳли адабе, чун Манучехрӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон танҳо ҷузъи дуҷумла таркиби фавқуззикр-*шаклу шамоил*ро ба кор бурдаанд [4, ҷ.9, с. 12751]. *Шамоил* гунаи ҷамъи вожаи *шамил* аст [11, ҷ.2, с.623]. Маълум мешавад, ки корбурди таркиби *шаклу шамоил* баъдтар бо сабаби камистеъмол гардидани вожаи *шамил* (мисли шакли танҳои он-*шамил*) ба гардиш ворид гардидааст. Инро метавон чунин собит намуд, ки мо аз аксари фарҳангномаҳо, ҳатто “Луғатнома”-и А. Деххудо шарҳи вожаи *шамил*ро пайдо накардем.

Дар давраи ҳозира ин таркиб агарчи ҳам дар забони адабӣ, ҳам ғӯишҳо дучор меояд, вале бо як хусусияташ аз ҳамдигар тафовут дорад. Ин фарқ дар он зоҳир мегардад, ки дар забони адабӣ [12, с. 737] ва ғӯишҳои шимолӣ корбурди таркиби *шаклу шамоил* то имрӯз идома дорад, вале дар бархе ғӯишҳои дигар вожаҳои таркиби номбурда ҳамчун калимаҳои алоҳида дар ифодаи маъноҳои гуногун меоянд. Чунончи, ҳоло дар Бадахшон *шакл* маънои “тӯмори пешгирикунандаи бемориҳои музмини пӯст” ва *шамойил* маънои “афту андом, намуди зоҳирӣ” (*шамойил*-гӯш манда нафорида) истифода мешавад [8, с. 901,904].

Дар ғӯиши Хучанд ва атрофи он ба ҷуз таркиби зикргардида инчунин вожаи *шакл* дар ифодаи маънои “афт, қиёфа” дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ *шакл-ат хушк шавад, шакл-ат-а бод хӯрад, шакл-ат-а боди сийо хӯрад, шакл-атон-ба гуфтан гирам* ҳамчун аносири луғавии ифодакунандаи таҳқир зиёд ба кор меравад [5, с. 369].

Аз таҳлил ва қиёси корбурди бархе аз вожаву ифодаҳои асар ва ғӯишҳои муносири тоҷикӣ метавон ба бардоште расид, ки, ба гумони наздик ба яқин, онҳо дар айни ҳол танҳо дар ғӯишҳои алоҳидаи шимолӣ маҳфуз мондаанд. Яке аз чунин аносири луғавӣ таркиби *рафта-рафта* аст, ки маънои “бо мурури замон, тадричан, андак-андак, охишта-охишта, оқибат”-ро дорад [11, ҷ.2, с. 154; 13, ҷ.1, с. 886]: *Рафта-рафта* кор ба ҷое кашид, ки ҳарчанд он ҷуволро мебурданду мегузоштанд ва он ба китфу сару рӯю гардани ӯ мерасид, аз ҷой намечунбид [с.359]. *Рафта-рафта* гузарам ба Мафрах афтод, ки он доруллуфти Хуросон ва

хароботи шаҳри Хирот аст ва дар томоми рубъи маскун мисли он ишратхона ҳеч раванда ёд намедихад [с.507].

Аллома Деххудо таркиби фавқро киноя аз “тадричан” шарҳ дода, танҳо як байтро аз “Фарҳанги Онандроч” овардааст [4, ҷ.7, с. 10721]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” *рафта-рафта* ба ҳамон маънои зикргардида шарҳ ёфта, байте аз Мирзо Бедил зикр гардидааст [9, ҷ.2, с. 126].

Таркиби мазкур ба ҳамин маънои тазаккурёфта дар лафзи тоҷикони шимоли Тоҷикистон яке аз унсурҳои фаъоли луғавист: Агар ҳозир пеши ин касалӣ-йа нагирид, *рафта-рафта* шумо-йа саҳт азоб митияд (Конибодом).

Бархе аз чунин унсурҳои луғавиро мо аз фарҳангномаҳои тафсирии гузаштаву имрӯза ва ғӯишӣ пайдо накардем. *Хокпалла* ва *шатра* аз ҷумлаи чунин вожаҳоянд, ки Восифӣ мавриди истифода қарор додааст: Ва он ду лафз ин аст, ки рӯзе ба ҷамъе толибилмон ба сайри Хоҷа Кафшер рафта будем; ҷамъе аз ҷавонон ангеzi бозии *хокпалла* карданд [с.33].

Дар шикам ту гар *шатрае* дорӣ
Даст аз худ гузору бар вай рӣ [с.277].

Ба назари мо, калимаи нахуст ҳоло дар байни мардуми ғӯишҳои алоҳидаи тазаккурёфта дар шакли *хокпалма* ба маънои “мавзеи хокаш мисли орд майдгардида” ва вожаи дуум ба гунаи *шатароқ* дар ифодаи маънои “ҳар чизи мулоимгардида ё обшудаи гандида” гардиш дорад.

Иддае аз чунин вожаҳоро Восифӣ ба чанд гуна истифода намудааст. Масалан, дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” мафҳуми “вожгун, чаппа” бо се мувозии айни як воҳиди луғавӣ *бозгуна* \ *бошгуна* \ *бозгун* ифода шудааст: Як рӯз Мавлоно Хофӣ пустин *бозгуна* [дар бар] дошта, дар миёни тӯдаҳои хишт нишаста буда [с.31].

Бошгуна хонае, девору дар монанди ҳам,
Сақфи ӯ дар зери пой асту сутунаш бар забар [с.26].
Кулоҳи хеш ҷаро *бозгун* ниҳод бар сар,
Сари тамасхуру бозӣ надорад ар лола ? [с.116].

Аз таҳлили муқоисавӣ-таъриҳии корбурди вожаи номбурда метавон ба бардоште расид, ки дар гузашта он ба ҷуз гунаҳои зикргардида инчунин дар шаклҳои *вожуна*, *вожгуна*, *божгуна*, *бошгуна*, *пошгуна*, *посгуна*, *бошгун*, *вожгун* низ ба кор рафта, аз байни онҳо гунаҳои *бозгуна* \ *бошгуна* \ *бозгун* ханӯз дар садаи X ба таври фаровон гардиш доштааст. Ба ҷуз ин, Фирдавсӣ дар “Шохнома”-и безаволаш як шакли дигар-*ворунаро* низ мавриди истифода қарор додааст. Лозим ба таъкид аст, ки аз байни шаклҳои ёдшуда гунаи кӯҳани он *ворун* махсуб мешавад, зеро чунин шакл ханӯз дар матнҳои порсии миёна ба мушоҳида мерасад [17, с.154-155].

Ҳоло дар ғӯишҳои шимолӣ бар ивази гунаҳои тазаккурёфта шаклҳои нави *поскуно* \ *посгона* ба ҳамон маънои зикршуда маъмул аст. Баъзан дар эҷодиёти шоирони муосире, чун Лоик дар радифи гунаҳои *вожгун*, *воруна* ба кор рафтани шаклҳои *посгона*, *поскуно* низ дучор меоянд [17, с. 155].

Аз таҳлили чанд вожа маълум гардид, ки онҳо дар асари мавриди таҳлил ва ғӯишҳои муосири тоҷикӣ дар шакли ягона маҳфуз намондаанд: бархоро мардуми тоҷик ба як гунаи мушаххас, дигароро дар ду ё беш аз он шакл истифода менамоянд. Чунончи, дар ҷумлаҳои зайли “Бадоеъ-ул-вақоеъ” мафҳуми “молидан, судан” бо вожаи *сойидан* ифода ёфтааст, вале дар ғӯишҳои шимолӣ, ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ дар шаклҳои *совидан*, *совида шудан*, *суда шудан* пайдор мондааст: Ва агар сайёҳи ҳаёл

ба дастёрии андеша қадам бар фарози кунгураи вай монад, сараш бар сакфи гунбади ломакон сояд, даҳ мударрис таъйин ёфта буд [с.31].

Гунаи совида шидан, суда шидан ба маънои “хӯрда шудани по” дар гӯишҳои Дараи Мазор, Нӯшори гурӯҳи ваҳиёӣ-раштӣ; ба маънои “монда \ хаста \ шалпар шудан” дар гӯишҳои Кӯлдара, Наврӯҳо, Сари Хосор ва Ховалинги шимоли Кӯлоб мавриди истифода қарор дорад [8, с.624, 630], аммо дар гӯиши Хучанд шакли совидан дар баёни маъноҳои: 1) молідан; 2) ифлос кардан истифода мегардад [17, с.147].

Шумори чунин вожаҳои дар асар ба як шакли мушаххас, вале дар гӯишҳои муосир ба чанд гуна истифодашаванда бо унсури луғавии фавқ маҳдуд намешавад. Мо ин ҷо аз зикри маводи фаровон худдорӣ намуда, танҳо бо ёдовар шудани ду-се далели дигар маҳдуд хоҳем шуд. Ҳавл аз ҷумлаи калимаҳоест, ки маънои “хавф, тарс, ваҳшат; хавлу ҳарос тарсу бим”-ро дорад [11, ҷ.2, с. 475]: Ҳамди беҳадду сипоси беадад ҳазрати қаҳқореро сазад, ки...заҳраи Зухра аз бими вай об гардида буд ва Баҳроми хуношом бар чархи забарҷадфом аз ҳавли вай тарки ҷанговарӣ карда, аз баҳри байъи теги хунрези худ Муштарӣ талаб менамуд [с.670].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ҷаҳор вожаи ҳавл зикр шуда, сеи аввал бо ҳарфи ҳои хуттӣ ва охири бо ҳои ҳавваз зикр гардидааст ва маънои “тарс, бим, ваҳшат, воҳима”-ро доштани ба қайд омадааст. Аз қисми замони корбурди ин калима ба маънои фавқ бармеояд, ки онро чанд муддат қабл шоироне, чун Низомии Ганҷавӣ истифода кардаанд [9, ҷ.2, с. 712].

Имрӯз вожаи мазкур ҳавл \ һавл дар гӯиши Яхчи гурӯҳи раштӣ дар шакли ҳавл \ һавл ба маънои “тарс, бим” ба кор меравад [8, с. 783], аммо дар гӯишҳои шимолӣ агарчи гардиш дорад, вале аз нигоҳи маъно аз якдигар фарқ дорад: дар гӯиши Бухоро ҳавл ба маънои “саросемагӣ, шитоб” истифода мегардад [7, с. 264], дар бархе гӯишҳои дигар, амсоли Конибодом ба ҳамон маънои фавқ маъмул аст.

Иддае аз ин гуна аносири луғавӣ дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” ва гӯишҳои муосири шимолӣ танҳо дар як шакли мушаххас, аммо дар гӯишҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ ба панҷ гуна ва маъноҳои мутафовит мавриди истифода қарор доранд. Ҳадафи мо ин ҷо корбурди вожаи ҳоли аст, ки он, ба назари мо, гунаи имолаи ҳоло аст: Фақир гуфтам, ки: «Агар ҳоли аз ҳавилий [берун] меравем, мумкин нест, ки ба шаҳр дарун тавонем рафт [с.572].

Таҳлили гузаштаи дури ин вожа нишон медиҳад, ки ба гунаи ҳоли мустаъмал гардидани ҳоло ҳанӯз аз даврони Сомониён шурӯъ шуда, то замони муосир идома дорад [17, с.181-182].

Имрӯз калимаи номбурда дар гурӯҳҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии гӯишҳои тоҷикӣ ба гунаҳои ҳоле, ҳоли, холи, оли, оле дучор меояд: дар гӯишҳои Лангар ва Саракенҷаи гурӯҳи ваҳиёӣ-раштӣ ба маънои “ҳоло, ҳозир”, аммо дар гӯишҳои Ёзғанди гурӯҳи ваҳиёӣ-раштӣ ва Даштиҷуми шимолии Кӯлоб ба маънои “баъдтар, дертар” истифода мешавад [8, с. 805], дар гӯишҳои шимолӣ фақат гунаи ҳоли ба маънои “ҳозир” маъмул аст [17, с. 182].

Сурати асли ва сарчашмаи бархе аз чунин унсурҳои луғавиро муайян намудан басо душвор аст. Ин мо сарнавишти вожаи лингаро дар назар дорем, ки маънояшро соҳибони баъзе луғатномаҳо “халта” шарҳ додаанд [11, ҷ.1, с. 722; ҷ.2, 422]: Рӯзе дар сари Пули Моҳон, ки дар якфарсангии шаҳри Хирот аст [ва он маъбарест], ки муштамил аст бар бисту ҳашт тоқ, ки умрҳост, ки Меъмори фалак аз барои рӯди Маҷарра намунаи қолаби як тоқи ҳаёл мекунад ва аз моҳи нав лингаи як пахлуяш рост месозад ва пахлуи дигараш муяссар намешавад [с.165].

Аллома Деххудо *линг*ро “яке аз ду қисмати бор...; ниме аз бор ва он бештар дар хиндувона ва харбуза ва чуғундар ва биринчу гандум ва амсоли он ба кор аст” шарҳ дода, онро муродифи *лунг* хисобидоаст [4, ҷ.12, с. 17466], *лунг*, бино ба шарҳи ӯ, “фӯта; эзор; бастанӣ; чомаи ҳаммом; ...чомае, ки дар рафтани ба гармоба бар камар банданд; порчаи мустатилшакл, ки дар гармоба ба камар банданд пӯшидани суфалои баданро” аст [4, ҷ.12, с. 17461]. М.Ҳасандӯст марбут будани *лунг*ро ба вожаҳои *ланг* ё *линг* таъкид мекунад [15, ҷ. 4, с. 2536]. *Лунг*, зоҳиран, асли ҳиндӣ дошта, ба он калимаи дигари наздикталаффузи *лунгута* (“лунгии хурде, ки онро дарвешону фуқаро ва мардуми бесарупо банданд”) робита дорад.

Ба пиндори инҷониб, сарчашмаи *линг* ҳамон *лунг* ё *лӯнгӣ* буда, баъдан на танҳо дар шакл, балки дар маънои ин вожа таҳаввулот ба вуқӯъ омадааст. Ин аст, ки дар бархе ғӯишҳои тоҷикӣ, монанди Хирманҷои ҷанубии Кӯлоб ва Хичбораки гурӯҳи ваҳиёӣ-раштӣ он дар шаклҳои *лӯнги* \ *лунги* ба маънои “рӯймоли сари занон”, дар иддаи дигар, амсоли ғӯиши Ялдамичи гурӯҳи раштӣ ба ҳамон гунаҳои тазаккурёфта дар ифодаи маънои “дастурхон, чодар” [8, с. 425], дар ғӯиши Бухоро ба гунаи *лингча* [7, с. 47] ва дар ғӯишҳои дигари шимолӣ дар шакли *линг* ҳамчун муродифи вожаи *халта* дар истифода қарор дорад [6, с. 46].

Баръакси чанд вожаи ғӯишӣ, ки имрӯз дар ғӯишҳои ҷанубӣ ё ҷанубӣ-шарқӣ ба таҳаввулоти шаклӣ дучор шудаанд, аммо дар ғӯишҳои шимолӣ бидуни дигаргунӣ ба кор мераванд, боз унсурҳои луғавие низ ба ҷашм мерасанд, ки дар лафзи мардуми шимолӣ Тоҷикистон бо тағйироти овозӣ маҳфуз монда, дар ғӯишҳои ҷанубӣ ё ҷанубӣ-шарқӣ бо ҳамон гунаи куҳан побарҷо мондаанд. Чун намуна ин ҷо метавон аз вожаи *бехтан* “аз ғалбер (парвезан) гузаронида тоза кардан, элак кардан” [11, с. 194] ёдовар шуд: Аммо баъд, ...аҳли рӯзгор[ро] монанди суроҳӣ хуни ноб аз дидаи хунбор мерехт ва баҳти нагунсор ба ғирболи фалак бар сари он хоксорон гарду ғаму андуҳ ба дасти идбор *мебехт...*[с. 7].

Имрӯз *бехтан*ро соҳибони ғӯишҳои гурӯҳи раштӣ, монанди Каҳдара, Марғзори Сир дар ифодаи ду маъно: 1. бехтан; 2. маҷ. афгондан (аз имтиҳон) истифода менамоянд [8, с.105], вале соҳибони ғӯишҳои шимолӣ вожаи мазкурро ба гунаҳои *гийехтан* /*гүйехтан* ба маънои “аз ғирбол, элак гузаронидан” ба кор мебаранд [17, с.66].

Лозим ба таъкид аст, ки табдили ҳамсадои “б” ба “г” дар оғози калима ва гузариши садоноки “е” ба “и” дар байни вожа тибқи қонуни овоии забонҳои эронӣ, ба хусус тоҷикӣ рӯй додааст. Чунин таҳаввулотро метавон дар мисоли унсурҳои луғавии дигар, амсоли *бустох* > *густох*, *бунҷишк* > *гунҷишк*, *бибаравад* > *бигаравад*, *баравидан* > *гаравидан*; *фарешта* > *фаршита*, *зештӣ* > *зиштӣ* ва м. инҳо дучор омад [14, с.29, 39].

Аз истифодаи феъли *хорӣ додан* \ *кардан* ба маънои “дашном додан, ҳақорат кардан” маълум мегардад, ки ҳанӯз барвақт иддае аз вожаҳои арабиасос ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ на танҳо роҳ ёфтаанд, балки дар калимасозиву таркибсозӣ фаъл гардидаанд ва онҳо пас аз гузаштаи чанд сада ба ҳамон гунаи бостонияшон дар лафзи мардуми тоҷик пойдор мондаанд. Масалан, дар порчаи зайли асар шакли *хорӣ додан*, аммо дар байти мансуб ба К. Биноӣ гунаи *хорӣ кардан* истифода шудааст: Дарҳол ӯро аз гиребонаш гирифта ба пеши масҷид, ё ба пеши вакили муллоҳо кашола карда мебаранд, *ӯро хорӣ медиҳанд*, расво мекунанд.

Мекунад хорӣ маро, азбаски кунаш бардарам,

То ба кай хорӣ кунад, мемунаму мебардарам [с.34].

Маълум мешавад, ки шакли *хорӣ кардан*ро ниёгонамон барвақт ба ду маъно: 1. касеро хор доштан, озор додан; 2. дашном додан истифода кардаанд [9, ҷ.2, с. 495; 11,

ҷ.2, с. 451] ва ба чунин маъно ин таркибро баъдан низ иддае аз адибон, мисли С.Айнӣ ба кор бурдаанд [13, ҷ.2, с. 300].

Аз байни гӯишҳои муосири тоҷикӣ мувозии *хорӣ додан* ба маънои “дашном \(\ ҳақорат додан; таҳқир кардан” дар бархе гӯишҳои чанубӣ, мисли Кӯлдараи шимоли Кӯлоб ва лафзи мардуми Бухоро ба кор меравад [8, с. 764; 7, с. 232], дар иддае аз гӯишҳои шимолӣ гунаи *хорӣ кардан* истифода мешавад.

Аз таҳлили чанд унсури луғавӣ аён аст, ки онҳо аз лиҳози мансубияти забонӣ ягона нестанд, дар радифи калимаҳои аслии тоҷикӣ шумори воҳидҳои луғавии арабиасл низ дар аксар маврид ба мушоҳида мерасанд. Чанд калимаи зер низ аз забони арабӣ ба забони ниёғони тоҷикон ворид шуда, бо соҳиб шудан ба вижагиҳои нави овоиву маъноӣ аз дер инҷониб дар осори аҳли илму адаб мавриди истифода қарор доранд. Чунончи, ниёғони тоҷикон калимаи арбиасли *усулро* ба ҳафт маъно истифода кардаанд, ки дар байни онҳо дар ифодаи маънои “ҳаракати мавзунӣ хушоянда, рақс” истифода гардидани он низ ба мушоҳида мерасад [11, ҷ.2, с. 397]: Ин Бобо Чамол харе дошт, ки ўро “Чамандар” ном карда буд ва аз барои вай савте баста буд ва ҳар узве аз аъзои [вайро] ба чизе ташбеҳ карда, ки аҳли фазлу арбоби фасоҳату балоғат ўро таҳсин менамуданд ва онро мусаччаъ ва мусаннаъ сохта, дар оҳанги чоргоҳ ба гиччак ба навъе соз мекард ва он Чамандар *усуле* менамуд, ки ақли уқало ҳайрон мешуд...[с.662]. Фуломи масҳарае буд дар дувоздаҳ мақому бисут чаҳор шуъба ва шаш овозаву ҳафдаҳ [баҳр] *усул*, ки куллиёти мусиқӣ аст, амале баставу сози гиччакро бисёр хуб менавохт...[с.663].

Аз ҷониби аҳли таҳқиқ маълум карда шудааст, ки *усул* чунин маъноро баъди ба забони тоҷикӣ роҳ ёфтаниаш касб кардааст ва он муродифи “рақси баратал”-и хиндист. Ба чунин маъно мустаъмал шудани онро дар осори пешиниёни Восифӣ, мисли Мавлавӣ, Саъдӣ ва дигарон метавон дучор омад [17, с. 112].

Ҳоло *усул* бидуни тағйири шакл ё бо таҳаввулоти чузъии овоӣ дар як силсила гӯишҳои тоҷикӣ, чун чанубӣ-шарқӣ, мисли гуфтори мардуми Лахш ва Майдонтераки гурӯҳи гӯишҳои ваҳиёӣ-раштӣ [ба гунаи *усъл*² ба ҳамон маъно-8, с. 720], гӯиши Фалғар (феъли *усулидан* “рақсидан”) ва чанде аз гӯишҳои шимолӣ, мисли Хучанд, Истаравшан, Гонҷи гардиши фаъол дорад [17, с. 113].

Дар “Бадоеъ-ул-вақоъ” дар чанд маврид калимаи дигари арабиасли *тамом*, ки ниёғон онро дар ифодаи маъноҳои: 1. ҳама, ҳамагӣ, пурра, комил, саросар; 2. пурра, комил (баъд аз тамом сер шудани шикамаш); 3. басанда, кофӣ; 4. ба поён расидани чизе, оқибат, анҷом, интиҳо мавриди истифода қарор додаанд [11, ҷ.2, с. 303], ҳамчун муродифи вожаҳои *комилан*, *тамоман* ба кор рафтааст: Паҳлавон пеш давиду гуфт: «Шоҳо, ин ҷонвар маро *тамом* ҳалок сохта буд [с.357]. Баъд аз берун рафтан ба ғуломи худ фармудааст, [ки] ба куштаниаш қиём намуда, сари ўро бар бом бароварда, дар чоҳи хонаи ман андохт ва ман аз ин амр *тамом* беҳабар ва донои кулли ҳол Холиқи хайру шар(р) [с.397].

Имрӯз низ дар лафзи мардуми манотиқи мухталифи ҷумҳури *тамом* маҳз ба ҳамин маъно пойдор мондааст: дар бархе гӯишҳои гурӯҳи раштӣ, мисли Яхч дар шакли *тамомӣ*¹ [8, с. 658], дар гӯиши Бухоро ба гунаи *батамом*, дар Исфара-*битамом* истифода мешавад [6, с. 47; 7, с. 42].

Маърака низ дар радифи калимаҳои арабиасле қарор дорад, ки имрӯз мардуми тоҷик онро асосан ба маънои баъдан зухуркардааш истифода менамоянд. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” се маънои ин вожа: 1. майдони чанг; корзор, муҳориба; 2. чамъомади мардум барои гузаронидани мусобиқа ё иҷрои коре; 3.

маросими тӯй ё азо [11, ҷ.1, с. 787] қайд гардида, наввожа будани он ба маънои охир таъкид шудааст. Аллома Деххудо маъноҳои: 1. чанггоҳ, чойи корзор; 2. чойи тамошо ва чойи хангомаву ғавгоро доштанаширо ишора намуда, барои маънои аввал дуvozдах байти шохидро аз Н.Хусрав, Муиззӣ, Хоконӣ, Низомӣ, Аттор ва дигаронро ёдовар шудааст, аммо барои маънои дуюм далеле зикр накардааст [4, ҷ.13, с. 18674]. Дар чумлаи зери Восифӣ *маърака* маҳз ба ҳамин маънои дуюм ба кор рафтааст: Амир Муҳаммадамири Юсуф, ки халифаи Шох Исмоил ва Қозӣ Алии Бағдодӣ, ки қозии урдуи Шох Исмоил буданд, расиданду ин *маъракаро* диданд. Қозӣ Алӣ аз Амир Муҳаммад пурсид, ки: “Хонгор, ин чӣ навъ маҷмае ва ин чӣ гуна *маъракаест*?” [с.166].

Ҳоло ин вожа дар гӯишҳои гурӯҳҳои ваҳиёӣ-раштӣ, шимолии Кӯлоб, гурӯҳи кӯлобии Ҳисор ва Бадахшон дар шакли *мърака* дар ифодаи се маъно: 1. чамъомад; 2. базми хосса; 3. маросими дафни азодорӣ, сӯғ (Бадахшон) [8, с. 439], дар гӯиши Бухоро ба гунаи *мърака* [7, с. 147], дар гӯишҳои дигари шимоли дар мувозии *маърака* танҳо ба маънои “маросими тӯй ва азо” гардиш дорад.

Вобаста ба теъдоди қорбурди вожаҳои навъи мазкур дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” бояд гуфт, ки ҳадафи аслии Восифӣ ҳадди имкон ба фаҳму завқи мардум наздик кардани забони асараш будааст, аз ин рӯ, ӯ кӯшидааст, ки дар аксар маврид ба забони зиндаи халқ, ҳатто ба лаҳҷаи маҳаллӣ рӯ оварда, аз байни анбӯҳи аносири луғавӣ дурдонаҳояшро интихоб намуда, ба василаи онҳо мақсади ҳешро ба самъи хонандааш ба таври осон расонад. Ин аст, ки гоҳо дар радифи шакли адабии вожаҳо гунаи ба истилоҳ гӯишияшонро низ ба гардиш ворид сохтааст. Ба ҳайси далел ин ҷо метавон аз ду шакли як вожа: *гурунҷ* | *биринҷ* ёдовар шуд: Гоҳе ки ин фақирро орзуи *гурунҷи* музаъфар мешавад, донаҳои сими сиришк бар рухсори заъфаронӣ мерезад ва чун шавқи мошу *биринҷаш* ба ранҷ мдорад, панҷаи ҳасрат дар маҳосини сиёҳу сафед мезанад ва дар пеши меҳмон ҷуз шармандагию инфиол намекашад ва бар хони танҳой ҷуз тӯъмаи ғуссаву малол намечашад [с.61]. Аз барои фил мошу *гурунҷ* пухтанду дар баркаше пеши фил ниҳоданд [с.357].

Сарчашмаи ҳар ду шакл **vriñji*-и эронии бостон аст. Гузариши ҳамсадои *v*-ро ба *g*- дар мисоли вожаи **vrtaka* > *gurtak* > *gurta* “гурда” метавон нишон дод [15, ҷ.4, с. 2384]. Ҳамин *v*- боз бо роҳи дигари инкишофи овой ба *b*- низ мубаддал шудааст. Ин гуна дигаргунӣ овоиро метавон ба ҷуз *биринҷ* боз дар мисоли калимаҳои, чун *варзгарон* > *барзгарон*, *весомон* > *бесомон* ва м. инҳо нишон дод [14, с. 33].

Шакли ба *биринҷ* наздики ин вожа дар аксари забонҳои оилаҳои ҳиндуаврупӣ, туркӣ, сомию ҳомӣ ва м. инҳо то ҳол ба назар мерасад [15, ҷ.1, с. 460].

Аҳли адаби асримиёнагӣ, амсоли Рӯдакиву Фирдавсӣ ба ҷуз ду шакли тазаккурёфта инчунин гунаҳои *гуранҷ*, *гурунҷро* низ мавриди истифода қарор додаанд [17, с. 161-162].

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки имрӯз гӯё ҳар ду шакл байни гӯишҳои тоҷикӣ тақсим шудааст: гунаи *бъринҷ* дар гӯишҳои чанубӣ [8, с. 127], шакли *биринҷ* дар ҷанде аз гӯишҳои шимоли, амсоли Бухоро, Истаравшан [7, с. 47; 17, с. 162], гунаи *гурунҷ* дар гуфтори мардуми Хучанд, Конибодом ва м. инҳо гардиш дорад [17, с. 162].

Дар гуфтори исфарағиён ин вожа дар таркиби бархе аз воҳидҳои фразеологӣ дар ҳар ду шакл: *биринҷ* ва *гурунҷ* ба кор меравад: *биринҷ|гурунҷ об набардоиштан* [6, с. 182].

Дастаи дигари аносири луғавӣ “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-ро вожаҳои фаро мегиранд, ки онҳо ҳам дар шакли меъёрӣ, ҳам гӯишии забони тоҷикӣ ба таври фаъол мустаъмал ҳастанд, фарқи онҳо танҳо дар ин ҷост, ки иддае аз маъноҳои куҳанашон аз доираи забони адабӣ хориҷ шудаанд, аммо ҳамин маънояшон дар лафзи гӯишӣ маҳфуз

мондаанд [6, с. 32]. Чунин унсурҳои лугавӣ аз рӯйи қаламрави истифода ягона нестанд. Бархе аз онҳо ба маънои вижаи худ танҳо дар гӯишҳои шимолӣ гардиши фаъол доранд. *Баровардан* аз чумлаи афъолест, ки дар осори ниёгон дорои шаш маъно, аз чумла “сохтан, бино кардан; таъмир кардан” буд [9, қ.1, с. 149] ва дар чумлаи зайли “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ин феъл маҳз ба ҳамин маъно ба кор рафтааст: Рӯзе бо чамъе аз фузалову зурафо бар рӯйи курсии иморта нишаста буданд ва меъморону муҳандисону банноён *бароварди* он иморат менамуданд [с.297].

Ҳоло мардуми Конибодому Истаравшан дар радифи маонии дигар *бароварданро* ба маънои “сохтан, бунёд кардан” бисёр истифода менамоянд [17, с.34-35].

Задан ба маънои “сохтан, бино кардан” низ дар қатори чунин аносири лугавӣ қарор дорад. Барои шакли меъриии забони тоҷикӣ бегона будани ин маъноро бо ҳамин далел метавон собит намуд, ки дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бисту ду маънои он тазаккур ёфтааст, аммо корбурди он ба маънои “сохтан” ишора нашудааст [11, қ.1, с. 503]. Дар осори адибони асримиёнагӣ маънои фавкро ифода намудани ин феълро соҳибони фарҳангномаҳо ишора кардаанд [4, қ.8, с. 11265]. Чунончи, дар асари зикргардидаи Восифӣ: Рӯзе ҳамин шахс девор *мезад* ва хуросониرو муздур гирифта буд [с.531].

Ҳоло *задан* агарчи яке аз вожаҳои сермаънои гӯишҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ маҳсуб гардида, мураттибони лугатномаҳои гӯишӣ ба бисту панҷ маъно гардиш доштани онро зикр намудаанд [8, с. 263-264], аммо ба маънои тазаккурёфта омадани он қайд нагардидааст; дар гӯиши Бухоро аз байни шонздаҳ маънои он яке ҳамин “бардоштан, рост кардан” аст [7, с. 98]; дар гӯиши Исфара ин вожа ба маънои фавқ ҳамчун ҷузъи номи маросими хонапӯшӣ дар таркиби иборати *сардевол задан* боқӣ мондааст [6, с. 38].

Бархе аз аносири лугавии мазкур дар гӯишҳои ҷанубӣ дар мувозиҳои мухталиф, аммо дар лафзи шимолиён танҳо дар як шакли мушаххас маҳфуз мондаанд. Восифӣ дар як маврид феъли *даромаданро*, ки дар осори ниёгон ба се маъно, аз чумла “сар кардан, шуруъ кардан; ба коре иқдом кардан” мустаъмал аст [9, қ.1, с. 334; 11, қ.1, с. 418], маҳз ба ҳамин маънои охир истифода намудааст: Максудалии Раққос ҷавоне буд, ки ҳар гоҳ ба рақс *даромадӣ*, хуршеди ховарӣ ва маҳи анварӣ ба гарав рафтӣ ва чун аз рақс бозистодӣ, ҳузори маҷлисро ба гирди сари худ дар гирд ёфтӣ [с.20].

Ҳоло агарчи ин вожа дар гӯишҳои ҷанубӣ дар панҷ шакл: *дърмадан* | *дърумадан* | *дърмадан* | *дурмадан* | *дърумаан* ба кор меравад [8, с. 254], аммо корбурдаш ба маънои мавриди таҳлил дучор нагардид. Дар лафзи сокинони бархе навоҳии шимоли Тоҷикистон феъли тазаккурёфта ба маънои ишорагардида фаровон мавриди истифода қарор дорад.

Иддае аз чунин афъол, ки дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” ба як гуна ба кор рафтаанд, имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо шакли таҳаввулёфта, вале ба ҳамон маънои мавриди назари мо побарҷо мондаанд, дар ҳоле ки дар гӯишҳои шимолӣ корбурдашон дар ду мувозӣ ба мушоҳида мерасад. Ҳадафи мо ин ҷо феъли *андохтан* аст, ки дорои панҷ маъно буда, яке аз онҳо “сохтан, бино кардан (хона ва иморатро)” аст: иморат андохтан, хона андохтан [11, қ.1, с. 69]. Дар “Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ” чаҳордах маънои ин феъл ишора гардида, маънои панҷумаш “сохтан, бино кардан (хона, иморатро)” қайд шудааст ва барои мушаххас шудани матлаб ибораҳои *иморат андохтан*, *хона андохтан* зикр шудааст, аммо аз осори ниёгон шохиде барои ин маъно дарҷ наёфтааст [10, с. 460-465]. Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар чанд маврид *андохтан* ба маънои “сохтан, бунёд ниҳодан” ба кор рафтааст: Тарҳи боғе *андохтаам* ва ба ниҳоли мева ва ғайра

эхтиёче афтода [с.65]. Баъда ҳозо инҳои ройи мунир он ки ин мухлиси дуоғӯй тарҳи боғе *андохта* ва муддати мадид аст, ки ба воситаи касрати машоғил, ба таъмири он напардохта [с.65]. Ҳазрати Амир Алишер дар сари хиёбони Ҳирот, қариб ба тахти Аллоҳу Акбар тарҳи иморати рабате *андохта* буд [ва] дар [итмоми] он эҳтимом [у] саъйи тамом менамуд [с.297].

Дар ғӯишҳои чанубӣ феъли мазкур дар шакли мухаффафи *дохтан* истифода мешавад. Дар ғӯиши номбурда се вожаи ҳамшакли *дохтан*: *дохтан*¹, *дохтан*², *дохтан*³ ба қор мераванд, ки аз байни онҳо калимаи нахуст дорой дувоздаҳ маъно, вожаи дуум танҳо ба маънои “сохтан, бино кардан” ва унсури луғавии сеюм фақат ба як маъно гардиш дорад. *Доҳтан*² ба маънои тазаккурёфта дар аксари ғӯишҳои чанубӣ (гурӯҳи шимолии Кӯлоб) ва чанубӣ-шарқӣ (гурӯҳи раштӣ), мисли Самсолик, Обигарм, Ховалинг, Яхч, Бадахшон мавҷуд аст [8, с. 241-242].

Дар ғӯиши Бухоро ин вожа дар ду шакл: *андохтан* \ *анноҳтан* ба панҷ маъно ба қор рафта, дар байни онҳо ба маънои зикрёфта гардиш доштани он қайд шудааст [7, с. 33]. Дар ғӯишҳои дигари шимоли низ ин маънои *андохтан* то ҳол маҳфуз мондааст [6, с. 133].

Як баҳши ин гуна аносири луғавиро онҳое фаро мегиранд, ки бо вучуди сирф эрониясл буданашон имрӯз дар байни мардуми тоҷик ба гунаи туркӣ гардиш доранд. Маҳз ҳамин “чехра”-и туркигунаи онҳо ба иддае аз аҳли қалам асос гаштааст, ки онҳоро ҳамчун воҷоҳои туркӣ ба шумор оранд. Лозим ба таъкид аст, ки муаллифи ин сатрҳо дар як мақолаи хеш доир ба чанде аз чунин унсурҳои луғавии “Бадоеъ-ул-вақоеъ”, амсоли *яйлоқ*, *қоқ*, *пачах*, *бугча* ё *бӯхча*, *қанор*, *қатидан* мулоҳизаронӣ карда буд [16, с. 395-407]. Аммо маълум мешавад, ки шумори чунин калимаҳо афзун аз пиндори мост. Тазаккур бояд дод, ки ин навъи аносири луғавӣ аз лиҳози вижагиҳои пойдормонияшон дар ғӯишҳои мазкур ягона нестанд: баъзеяшон бо шакли ба асл наздик пойдор мондаанд, бархе дигар бо таҳаввулоти овоии муайян побарҷоянд, баъзе агарчи дар алоҳидагӣ ба қор намеравад, вале дар таркиби калимаҳои алоҳида маҳфуз мондаанд.

Муҳаққиқ В. И. Абаев дар як мақолаи хеш таъкид кардааст, ки бархе аз вожаҳои кӯҳан дар даврони баъдии инкишофи забон дар таркиби калимаҳои алоҳидаи мураккаб ҳамчун ҷузъи муқаррарии онҳо метавонанд боқӣ монанд [2, с. 75-85]. Ба чунин андешаи муҳаққиқ ин нуктаро метавон илова кард, ки чунин вожаҳо на танҳо дар доираи вожаҳои мураккаб, балки дар таркиби калимаҳои сохта низ метавонанд маҳфуз монанд [6, с.31, 32].

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” дар ду маврид вожаи *сочиқ* \ *сочуқ* мавриди истифода қарор гирифтааст: Мир ончунон ки така бар асое зада ситода ва ба расми *сочиқ* табақҳои пури зар дар пеш ниҳода [с.474].

Янка қай чун қард Зухра Муштарӣ аз баҳри *сочуқ* як табақ,

Қард пурдур аз кавокиб аз сипехраш чодари ӯ аз сатар [с.632].

Аз таҳлилу муқоиса инчониб ба бардоште расид, ки ин вожа бо феъли *шошидан* робита дошта, аз решаи унсури луғавии мазкур бо афзудашиви бархе аносири ёвар, инчунин таҳти таъсири таҳаввулоти овоӣ калимаи *сочиқ* \ *сочуқ* зухур кардааст, ки тариқи тағйири онро метавон ба таври зайл нишон дод: *шошак* > *чошак* > *чочак* > *чочик* > *чочиқ* > *сочиқ* \ *сочуқ*. Аз маводи таърихи забон маълум аст, ки ҳамсадои “ш” дар мавқеҳои мухталифи вожа, ба хусус оғози он метавонад ба “ч” иваз гардад. Чунин дигаргуниро дар мисоли *шанбар* > *чанбар*, *пахш* > *пахч* [14, с. 35, 38], *шубон* > *чӯпон* ва м.инҳо метавон нишон дод. Зухури гунаи *сочиқ* \ *сочуқ* таҳти таъсири забони арабӣ ва шакли муарраб гирифтани *шошак* ба *вукӯ*

омадааст. Бархе муаррабшиносон собит намудаанд, ки гунаи муарраби вожаҳои дар оғоз ҳамсадои “ш” дошта (мисли *шакар*) бо “с” ибтидо мегарданд [20, с. 135, 138, 161...].

Феъли *шошидан* танҳо маънои “бавл кардан, пешоб кардан” [11, ҷ.2, с. 656]-ро нашошта, ниёгон онро дар ифодаи маъноҳои: “ғоит афкандан, ридан”; “фуру рехтани обу шароб ва амсоли он...”; “заҳида баромадан”; “чакидан”; “об задан, пошидан”; “тар шудан ба об” мавриди истифода қарор додаанд. Маънои аслии *шошидан*, ки дар эронии бостон гунаи *xšāršaka- (аз решаи *xšar- “чорӣ шудан, рехтан”)-ро дошт [15, ҷ. 3, с. 1829], “рехтани об ва ҳар моеъ” аст [4, ҷ. 8, с. 12353].

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” феъли мазкур дар ду қолаби ифода: *шошидан* ва *шоша кардан* истифода шудааст: Ҳосил, [ки]...пуштае ба мушобеҳи гунбади сабзест, маро ба боли он бармеорад ва мегӯяд, ки: “Биё, ки мову ту *бишошем* ва бибинем, ки *шошаи* кадом дуртар меравад” [с.276]. Имшаб дар ин андешаву хаёл бош, чун он пир пайдо шавад ва туро талаб намояд, бо вай гӯй, ки то кай равем, *шоша кунем*, чомаҳобҳои мо зоеъ шуд, пореа зар бидеҳ, то асбоби чомаи хоб рост кунем [с.276].

Ҳоло ин вожа ба ҳамон шакли таҳаввулёт дар гӯишҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ дар таркиби унсурҳои луғавии *чоч кардан* “ба чарогоҳ сар додан”, *чочак*¹ “анат. сари пистон, нӯги сина”, *чочак*² “пистонак, маккак”, *чочак*³ “вора” (*чочаки дандун* “вораи дандон”), *чочак*⁴ “анат. забонак, забонча (тағояки гулӯ)”, *чочала* “пахну парешон”, *чочилиқ* \ *чочиқи* \ *чошак* \ *чочшалак* (“танга, чормағзу гӯлингу қандалоте, ки шаби ақди никоҳ аз сари наварӯсу наводмод пошида мешавад”) маҳфуз мондааст [8, с.850].

Дар бархе гӯишҳои шимолӣ низ вожаи *чочук* ба маънои “пошидани қанд ё ширинҳои дигар” гардиши фаъол дорад. Афзун бар ин мардуми ин минтақа нисбат ба олати кӯдаки нарина калимаи *чӯчок* < *шошакро* ба кор мебаранд.

Бархе аз чунин аносири луғавӣ, ки Восифӣ онро танҳо ба як шакли мушаххас мавриди истифода қарор додааст, дар гӯишҳои тоҷикӣ дар ду мувозӣ ба кор мераванд. Намунаи чунин вожаҳо *букрӣ* аст, ки маънои “пуштхамида, кӯзапушт”-ро дорад [11, ҷ.1, 244]: Мирзо Шоҳғариб, ки яке аз фарзандони Султон Ҳусайн Мирзо буд, дар ҳини хурдӣ аз бақши хиргоҳ афтада, устухони пушту синаи ӯ аз чо рафта, *букрӣ* шуда буд [ва] бағоят хуштабъ буд ва шеърро бисёр хуб мегуфту хуб мешинохт [с.645].

Аз баррасии гузаштаи дури вожаи тазаккурёфта метавон ба бардоште расид, ки асли онро калимаи ориёии *bhauga* ташкил дода, он, дар навбати худ, аз унсури луғавии *bheug*-и забон-асоси ҳиндуаврупой сарчашма гирифтааст. Ин шакли ориёӣ минбаъд дар забонҳои мухталифи эронӣ ба гунаҳои *bau-g* ва *bau-k* идома ёфт ва имрӯз бо роҳи табдили овозҳои алоҳидаи таркибаш ба шаклҳои туркии *бук* (мунҷонӣ), *бук* / *бақ* (шугнонӣ), *бӯғча* (аксари лаҳҷаҳои шимолӣ), *бӯхча* (гӯишҳои дигари тоҷикӣ), *буккак*, *букқа*, *букқоқ*, *бугӯз* ва *бугма* гардиш дорад [16, с. 401].

Ҳоло ин вожа дар бархе гӯишҳои шимолӣ Кӯлоб, мисли Ёҳсу, Сари Хосор ва Ховалинг дар ду шакл: *бъкри* \ *бъкъри* [8, с. 125], дар гӯиши Бухоро ба гунаи *букра* “конусшакл, махрутшакл” [7, с. 241], дар дигар гӯишҳои шимолӣ дар мувозии *букрӣ* мустаъмал аст.

Ба ин тариқ, гӯишҳои тоҷикӣ дар ҳифозати дастаи калони унсурҳои луғавӣ нақши шоиста дошта, ағлаби онҳо ба гунаи ба асл наздик, ҳиссаи дигар бо таҳаввулоти чузбӣ ё чиддӣ мавриди истифода қарор доранд.

Дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ теъдоди ин навъи аносири луғавӣ фаровон буда, аз таваҷҷӯҳи муаллифи асар ба забони зиндаи халқ шаҳодат медиҳад.

Чунин калимаву таркибхо аз лиҳози мансубияти забонӣ асосан тоҷикӣ буда, дар радифи онҳо иқтибосҳои арабӣ низ ба мушоҳида мерасанд. Маълум мешавад, ки бархе аз чунин вомвожаҳо аллакай дар замони Восифӣ аз ҷиҳати овоиву маъноӣ ба қавоиди забони тоҷикӣ мутобиқат пайдо кардаанд.

Пайнавишт

1. Айни С. Восифӣ ва ҳулосаи “Бадоеъ-ул-вақоеъ”. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 335 с.
2. Абаев В.И. Сложные слова-хранители древней лексики // Вопросы языкознания. М.: Наука, -1983.-№ 4. –С.75-85.
3. Восифӣ Зайнуллоҳ Маҳмуд. Бадоеъ-ул-вақоеъ. Веросторон М. Диловаров, Содиқова М. – Душанбе: Сарредакцияи илмии Энциклопедияи Миллии Тоҷик. 2014.-730 с. Ҳамаи мисолҳо аз ҳамин нашр аст.
4. Деҳхудо А. Лугатнома. Ҷилди 6, 9274 с.; ҷилди 7, 10826 с.; ҷилди 8, 12378 с.; ҷилди 9, 13930 с.; ҷилди 12, 18586 с.; ҷилди 13, 20138 с. / А. Деҳхудо. –Техрон: Муассисаи иттиҳорат ва ҷоти Донишгоҳи Техрон, 1373.
5. Зоҳидов А. Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологияи лаҳҷаи Хуҷанд. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2013. –391 с.
6. Мақсудов Т. Лексика ва фарзеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. –207 с.
7. Маҳмудов М., Бердиев Б. Лугати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. –Душанбе: Дониш, 1989, –278 с.
8. Маҳмудов М., Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. – Душанбе, 2012. –946 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1, –949 с.; ҷилди 2, –951 с. / Зери таҳрири М.Ш.Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, А.Маъсумӣ. –М.: Советская энциклопедия, 1969.
10. Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. А. Зери таҳрири С. Назарзода ва дигарон. –Душанбе: Шарқи озод, 2011. –829 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1, 949с.; ҷилди 2 –944с. / Зери таҳрири Назарзода С., А. Сангинов, С.Каримов, М.Ҳ.Султон. –Душанбе, 2008;
12. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. Нашри дувум бо илова, такмил ва ислоҳ. Зери таҳрири Д.Саймиiddинов ва дигарон. –Душанбе: Матбааи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2006. –784 с.
13. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта. Ҷилди 1, – 952 с.; ҷилди 2, –802 с. / М. Фозилов. –Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. 1963- 1964.
14. Хонларӣ. П.Н. Дастури таърихии забони форсӣ. Ба кӯшиши дуктур И. Мусташорниё. Техрон, 1372. –279 с.
15. Ҳасандӯст М. Фарҳанги решаишнохтии забони форсӣ. Ҷилди 1, 585 с.; ҷилди 3, 2080 с.; ҷилди 4, 2955 с. –Техрон, 1384.
16. Ҳасанзода А. Чанд вожаи туркигунаи эрониясл дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ//Асолати забон ва маҳорати баён. –Хуҷанд: Ношир, 2018. –С.395-407.
17. Ҳасанов А. Унсурҳои лугавӣ ва сарфию наҳви осори садаҳои X-XIII дар ғӯиши шимолӣ (баҳиши Фарғонаи ғарбӣ). Монография / А. Ҳасанов. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2003. –253 с.
18. Ҳодизода Р. Самарқандиён чӣ мегӯянд. Лугатномаи мухтасари ғӯиши форсии Самарқанд. –Маиҳад, 1382. –192 с.

19. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. – Душанбе, 1985. -215 с.
20. Шир Э. Вояҳои форсии арабишуда. Тарҷумаи Ҳ. Табибиён. – Техрон: Амири Кабир. 1389. -290 с.
21. Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат-ҳастии миллат. Китоби 2. Забон ва замон. Душанбе: Наириёти муосир. 2020. -431 с.

Reference Literature:

1. Aini S. *Vosifi and Brief Transposition of “Badoe-ul-vakoye”*. – Dushanbe: Cognition, 1985. – 335 pp.
2. Abayev V. I. *Compound Words as Custodians of Ancient Lexicon // Issues of Linguistics*. -M.: Science, 1983, N4. -pp. 75-85.
3. Vosifi Zaynuddin Makhmud. *Badoe-ul-vakoye*. Preparation by M. Dilovarov, M. Sodikova. – Dushanbe: Central Scientific Editorial Board of Tajik Soviet Encyclopedia. – Dushanbe, 2014. – 730 pp. (all examples being adduced from this edition).
4. Dehhudo A. *Lexicography*. V.6, 9274 pp.; V.7, 10826 pp.; V.8, 12378 pp.; V.9, 13930pp.; V.12, 18586 pp.; V13. 20138 pp. // A. Dehhudo. – Tehran: Publishing-House of Tehran University. 1373 hijra
5. Zokhidov A., Osimova B. *The Dictionary of Phraseological Units Referring to Khujand Vernacular*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2013. – 391 pp.
6. Maksudov T. *Lexicon and Phraseology of Isfara Tajik vernaculars*. – Khujand: Light of Enlightenment, 2018. – 207 pp.
7. Makhmudov M., Berdiyev P. *The Brief Dictionary of Bukhara Vernaculars*. – Dushanbe: Knowledge, 1989. – 278 pp.
8. Makhmudov M., Djurayev Gh, Berdiyev B. *The Dictionary of Southern Vernaculars of the Tajik Language*. – Dushanbe, 2012. – 946 pp.
9. *The Dictionary of the Tajik Language*. V.1 - 949 pp.; V.2 - 951 pp. // Under the editorship of M. Sh. Shukurov, V.A. Kapranov, R. Khoshim, A. Masumi. – M.: Soviet Encyclopedia, 1969
10. *Complete Interpretation Dictionary of the Tajik Language*. V.1-949 pp.; V.2 – 944 pp. // Under the editorship of Nazarzoda S. et alia. Dushanbe: Freedom of the Orient, 2011. – 829 pp.
11. *Interpretation Dictionary of the Tajik Language*. V.1-949 pp.; V.2. – 944 pp. // Under the editorship of Nazarzoda S., Sanghinov A., Karimov S., Sulton M.Kh. – Dushanbe, 2008
12. *Tajik-Russian Dictionary. The second edition with addenda, corrections and alterations*. Under the editorship of D. Saymiddinov et alia. – Dushanbe: Printing-House under Tajikistan Republic Academy of Sciences, 2006. – 784 pp.
13. Fozilov M. *The Dictionary of Phraseological Units*. V.1 – 952 pp.; V.2. – 802 pp. // M. Fozilov. – Dushanbe: Tajikistan State Publishing-House. 1963-1964
14. Hondari P. N. *Historic Grammar of the Persian Language*. Under the editorship of Dr. I. Mustashorniyo. – Tehran: 1372 hijra. – 279 pp.
15. Hasandust M. *Etymological Dictionary of the Persian Language*. V.1, 585 pp.; V.3, 2080 pp.; V.4, 2955 pp. – Tehran, 1384 hijra
16. Hasanzoda A. *Some primordially Iranian Words Being Turkic by their Form in “Badoe-ul-vakoye” by Vosifi // Genuine Mastership of Poetic Speech*. – Khujand: Publisher, 2018. – pp. 395-407.

17. *Hasanov A. Lexical and Grammatical Elements of Literary Productions of the X-th - the XIII-th Centuries in Northern Vernaculars (Western Ferghana). Monograph // A. Hasanov. – Khujand: Light of Enlightenment, 2003. - 253 pp.*
18. *Khodizoda R. What Samarkandians Tell. Concise Dictionary of Samarkand Vernacular of the Persian Language. – Mashhad, 1382 hijra. – 192 pp.*
19. *Sharifov P. Morphological Peculiarities of Vosifi’s “Badoe-ul-vakoye”. – Dushanbe, 1985. – 215 pp.*
20. *Shir E. Arabized Persian Words. Translation by Kh. Tabibiyon. – Tehran: The Great Emir, 1389 hijra. – 290 pp.*
21. *Rakhmon, Emomali. The Language of the Nation Being the People’s Life. Book 2. Language and Epoch. – Dushanbe, 2020. – 431 pp.*